

Roger Owen and Sevet Pamuk A History of Middle East Economics in the Twentieth Century

Harvard University Press. 1999. 310 pages.

למיטב ידיעתי, ספק אם התפרסמו בעשור האחרון יותר ממניין ספרים כוללניים באנגלית הסוקרים את משקי המזרח התיכון על היבטיהם הכלכליים השונים. לפיכך יש לקדם בברכה את פרסומו אשתקד של ספר נוסף, שבכתיבתו חברו יחד פרופסור אמריקאי מאוניברסיטת הרוורד ופרופסור טורקי מאוניברסיטת בוגזיצי שבאיסטנבול.

ברם, כותרתו של הספר, "היסטוריה של משקי המזרח התיכון במאה העשרים", מטעה

משני טעמים:

1. סקירת ההתפתחויות אינה חורגת אל מעבר לשנת 1990 ולפיכך היא אינה "עד ימינו", כמובטח בעטיפה האחורית של הספר, ולשווא יחפש הקורא באפילוג החותם את הספר, ושאמור לסקור התפתחויות עד שנת 1996, נתונים סטטיסטיים רלוונטיים לתקופה נוספת זו.

2. המשקים, הנסקרים בספר כל אחד בנפרד, כוללים את מדינות ערב באסיה, את מצרים באפריקה וכן את טורקיה וישראל, אך משום־מה לא את אירן.

המחברים נטלו על עצמם משימה קשה ביותר – לדחוס בכמאתיים וארבעים עמודים את ההיסטוריה הכלכלית של לא פחות מארבעה־עשר משקים על־פני תקופה של כשבעים שנה. כמאה וארבעים עמודים (חלק ב) מוקדשים לשנים 1946–1990. מה תמה, איפוא, שסקרים על מדינות מסוימות מתגלים כתמציתיים ביותר: שישה עמודים בלבד מוקדשים למשק הסורי, ושבעה למשק הירדני.

במבוא הכללי לספר המחברים מציינים שתוואי צמיחתם של משקים מעטים בלבד באיזור – טורקיה, ישראל ומצרים – הולמים במישרין את דגם שלושת השלבים המאפיין את העולם הלא־אירופי במאה העשרים. לפי דגם זה, בשלב הראשון גדל ייצואם של מוצרים ראשוניים, בשלב השני מתפתחת מערכת סגורה יותר המושתתת על מדיניות של תיעוש מקומי המחליף ייבוא, ובשלב השלישי ניכרת תזרה לפתיחות גדולה יותר של המשק, וזאת כאשר נראה שהתיעוש מחליף־הייבוא מיצה את עצמו.

ספק רב אם תוואי צמיחתה של מצרים הצעיד אותה כבר לשלב השלישי, שכן מוצר ראשוני עודנו שולט בכיפה בייצוא שלה: את ייצוא הכותנה בעבר הרחוק החליף ייצוא הנפט בעשורים האחרונים. ובאשר לפתיחות המשק המצרי כלפי העולם הרחב, מידתה לא השתנתה בין השנים 1963 ל־1990. לפי נתוני קרן המטבע הבינלאומית, בכל אחת משתי השנים הללו היה הייצוא הכולל במצרים כ־20% מהתוצר המקומי הגולמי, בעוד שבטורקיה הוא גדל מ־6% ל־23%, ובישראל – מ־21% ל־37%.

במבוא לחלק הראשון, הסוקר את ההתפתחויות בשנים 1918–1945, המחברים מציינים כי המשבר הכלכלי בשנות השלושים הטביע את חותמו גם על משקי המזרח התיכון. לא זו בלבד שמחירי הייצוא של המוצרים הראשוניים צנחו, אלא שבתקופת מלחמת־העולם השנייה, הסחר שלהם עם אירופה וזרם ההשקעות ממנה הצטמקו, והקשרים עימה התרופפו. אם כן, הצמיחה הואטה והמשקים התמודדו בקושי רב עם ריבוי

האוכלוסין. זה היה, למשל, גורלה של מצרים בין שנת 1913 לסוף שנות הארבעים. לעומתה, שפר גורלן של עירק, שהחלה לייצא נפט בשנות השלושים, ושל ארץ-ישראל, הודות לייבוא ההון הרב שליווה את העלייה מגרמניה במחצית הראשונה של שנות השלושים (ובשלב מאוחר יותר, בתקופת המלחמה, הודות לרכישות הגדולות של מוצרים ושירותים על-ידי כוחות בנות-הברית - ש' ס').

מבוא מקדים גם את החלק השני של הספר. המבוא סוקר את ההתפתחויות בכל משקי האיזור לאחר מלחמת-העולם השנייה, ומתמקד בגידול המהיר של האוכלוסייה, בתהליך העיור הנמשך, בהגירה הזמנית או לטווח הארוך של עובדים למדינות המפרץ ובהתכווצותו של המגזר החקלאי. גם התערבות המדינה במשק והתרחבות המגזר הציבורי זוכות בתשומת-לב. ההנהגה המדינית, המחברים טוענים, גילתה תכופות אי-רצון בולט לצמצם את שליטתה במשאבים ובכוח-האדם שהמגזר הציבורי מקנה לה. ברם, רק תריסר שורות במבוא זה מתייחסות לנושא הנפט, על השלכותיו הישירות והעקיפות על כל משקי האיזור, ואילו הנושאים הגורליים של היצע המים באיזור והיהפכות האיזור בעשורים האחרונים ליבואן-נטו של מזון בממדים גדולים אינם מוזכרים כלל.

עיקר הספר, בהתאם לכותרתו, מוקדש לדיון נפרד בכל אחד מן המשקים המרכיבים את האיזור, דיון שעקב מגבלות המקום אינו יכול להיות מעמיק. לפיכך, הטיפול בבעיות-היסוד המאפיינות משק זה או אחר, ולעיתים אף את האיזור כולו, לוקה בחסר. הגישה העדיפה בעיני היא זו של Wilson ושל Richards ו-Waterbury, המתמקדים בפרקי ספריהם בבעיות של האיזור, תוך התייחסות רלוונטית למשק זה או אחר כל אימת שהדבר נדרש. שני הספרים גם יחד דנים אפוא בנושאים חוצי גבולות: צמיחה ושינויים מבניים, גידול האוכלוסייה והתעסוקה, חיסכון והשקעה, נפט ופיתוח, תפקיד הממשלה במשק, סחר בינלאומי ובין-איזורי, בעיות המים באיזור והשלכותיה של תורת האיסלם על הכלכלה.¹ אתיחס כעת לשתי בעיות-יסוד שהדיון בהן לוקה מאוד בחסר בספרם של Owen ו-Pamuk: מים ונפט.

מים: אין בספר כל התייחסות למאבק ולסכסוכים סביב ניצולם של מי הנהרות הבינלאומיים באיזור: הנילוס, הפרת, החידקל והירדן. מפעל הפיתוח הענקי בדרום-מזרח אנטוליה (GAP), הכולל עשרים ואחד סכרים על הפרת והחידקל, אינו זוכה אלא במניין שורות בפרק על טורקיה. החששות שמפעל זה מעורר, הן בסוריה והן בעירק, אינם זוכים ולו במלה אחת בפרקים המוקדשים למשקים אלה. בפרק על מצרים, ההתייחסות לסכר הגבוה של אסואן, על השלכותיו החיוביות והשליליות, מסתכמת בשש שורות בלבד!

נפט: העלייה התלולה, הנומינלית והריאלית גם-יחד, במחירי הנפט הגולמי בעקבות שני משברי הנפט, של 1973/4 ושל 1979/80, חוללה מהפך כללי שדוגמתו לא ידע האיזור במהלך התקופה הנסקרת בספר, ואף הרבה לפניו. אף-על-פי-כן לא זכה נושא זה בהתייחסות ובניתוח ראויים. למשל, על-פי המחברים, הסיבה לעליית המחירים במשבר הראשון נעוצה "בשיבושים הזמניים שנוצרו על-ידי מלחמת ישראל-ערב והקיצוץ הארעי בייצוא הנפט הערבי בעקבות 'החרם' (ע' 204). המחברים מתעלמים מן העובדה שתלותה

Wilson, R. (1995). *Economic Development in the Middle East*. London: Routledge; 1
Richards, A. and Waterbury, J. (1996). *A Political Economy of the Middle East*.
Westview Press

ההולכת וגוברת של ארצות-הברית בייבוא נפט, בין היתר מן המזרח התיכון, והביקוש הגובר לנפט במערב בכללו גרמו לעלייה ניכרת במחירי הנפט הגולמי בשוק העולמי עוד לפני פרוץ המלחמה. ואכן, מחירה של חבית נפט גולמי האמיר בכ-60% ויותר בין שנת 1970 לראשית אוקטובר 1973.

זאת ועוד, ההתייחסות לנפט בהקשר של מצרים, סוריה ותימן ספוגה אי-דיוקים וסתירות. שלוש מדינות אלה מוגדרות בעמוד 235 כ-"non-oil countries". אמת, מדובר במפיקות קטנות, אבל כולן נהפכו בתקופה הנסקרת לעצמאיות בהספקת נפט, שגם נהפך למוצר הייצוא הראשון שלהן. יתרה מזו, קביעתם הנ"ל של המחברים עומדת בסתירה לנתון המופיע בעמוד 254, שלפיו קיבלה מצרים בראשית שנות השמונים יותר משלושה מיליארד דולר לשנה תמורת ייצוא נפט. באשר לסוריה, המחברים מציינים שתפוקת הנפט במדינה זו החלה כבר בשנת 1968, ומאז הלכה וגדלה (ע' 154), בעוד שתפוקת הנפט בתימן החלה בשנת 1987 והייצוא בה החל בשנת 1989 (ע' 222).

כקובץ של נתונים סטטיסטיים מעודכנים ככל האפשר, הספר שפורסם בשנת 1999 מאכזב למרות היותו עשיר בלוחות סטטיסטיים, כשישים במספר. יתר על כן, רוב הלוחות הללו נדחקו לנספחים, כך שההתייחסות ללוח זה או אחר בטקסט מאלצת את הקורא לטרוח ולאחרו בנספח במהלך הקריאה. אחד הלוחות בנספח מציג מבחר נתונים להשוואה בין המשקים השונים, אבל נתונים אלה מתייחסים לשנת 1990. גם הנתונים של המשק הטורקי אינם חורגים אל מעבר לשנה זו. אך בהשוואה לנתונים על המשקים האחרים יש בכך אפילו משום הישג, שכן 1986/7 הינה השנה המאוחרת ביותר בנתוני המשק המצרי, ו-1979 הינה השנה המאוחרת ביותר הן במקרה של המשק העירקי (פרט להכנסות מנפט המגיעות עד לשנת 1988) והן בזה של המשק הירדני (פרט לסיוע-חוץ עד לשנת 1983). הונחה מעין זו בעריכת הלוחות, כשנתונים מעודכנים יותר זמינים בפרסומיהם של האו"ם והבנק העולמי, למשל, הינה בלתי-מובנת. בספרו של Wilson, הנזכר לעיל, אין לוחות, אבל כשלושים תרשימים מאירי-עיניים משובצים בגוף הטקסט, רובם על בסיס נתונים עד 1944 ומאז ועד 1993, וזאת בספר שפורסם רק שנה-שנתיים לאחר-מכן. בספר של Owen ו-Pamuk אין ולו תרשים אחד, לא בספר ולא בנספחיו.

המחברים צירפו לספרם רשימת מקורות ענפה המשתרעת על-פני יותר מעשרים עמודים. רשימה של פרסומים רשמיים של כמניין מדינות באיזור מופיעה ברשימת מקורות נפרדת, לרבות שני פרסומים של ממשלת המנדט בארץ-ישראל, אבל בולטים בהעדרם פרסומים רשמיים של ישראל כגון השנתון הסטטיסטי והדו"ח השנתי של בנק ישראל.

על-אף הליקויים שצויינו לעיל, והם רבים, הקורא התר אחר מידע על ההיסטוריה הכלכלית של האיזור בין שתי מלחמות-העולם ועד לשנות השמונים, והמסתפק בסקירות תמציתיות על המשקים השונים, עשוי למצוא עניין בספר. הסקירות על טורקיה ומצרים, המשתרעות כל אחת על-פני כשלושים עמודים, הינן המפורטות ביותר. הסקירה הקצרה על המשק הישראלי, כתשעה עמודים, הינה סבירה למדי, והיא מתבססת ברובה על כמניין פרסומים באנגלית של כלכלנים ישראלים. באורח תמוה, בולט העדרם של דו"חות בנק ישראל כמקור למידע מהימן, נרחב ועתיר-נתונים.

שלמה סיטון

האוניברסיטה העברית בירושלים